

Nemzeti mítoszok nyomában

FRANCISZEK ZIEJKA : W KREGU MITÓW POLSKICH

A modern nacionalizmus kritikája gyakran mutat rá arra — teljes joggal —, hogy a nemzeti ideológia kizárólagosságot hirdető változatai általában minden fönn-tartás nélküli érzelmi azonosulást követelnek meg a nemzeti közösség tagjaitól. A nemzetkarakterológia néhány jelzőben összefoglalt ítéletei, a más népekről alkotott sztereotípiák és a nemzeti történelem mítoszai ezt az érzelmi azonosulást segítették. A nemzeti tudattal foglalkozó tudományágak azt bizonyítják, hogy nem készíthető például vérmérsékleti kategóriákkal operáló jellemkép egy nemzeti közösségről, hogy a történelmi — írásos és szóbeli — hagyomány számos valótlan elemet is tartalmaz. Ez persze korántsem bizonyíték arra, hogy nincsenek nemzeti sajátosságok.

Közép-Európa keleti felén igen gyakori a publicisztikában a nemzeti mítoszokkal való leszámolásnak egy sajátos „mitikus” formája. Ez a megközelítés igen hevesen tagadja a nemzeti mítoszokat, de lényegében a kiinduló kérdésföltevés által adott keretben marad: mítoszok helyett ellenmítoszoknak hódol. A lengyel történelemből példát véve, a nemesi köztársaság 1795-ös végső bukása óta számos vitából úgy látszott, hogy a barokk nemesi kultúra, a szarmatizmus vagy rendkívül pozitív, vagy rendkívül negatív jelenség. Létezett egyrészt a szabadságára büszke, a más-hitűek iránt türelmes, pompás keleties öltözékű szarmata nemes mítosza, másrészt az ellenmítosz a gögös, provinciális, minden idegent lenéző, anarchiát szító lengyel nemesről. Mindkét mítosz tartalmazott valóságos elemeket és egyszerűsítéseket, túlzó általánosításokat is; és persze egészen mást jelentett a nemesi kultúra a XVII. század elején, mint a XVIII. század végén.

A művelődéstörténet kutatója a mítoszok keletkezésére, alkalmazásuk körülményeire, változó ideológiai funkciójukra kíváncsi. Hogy milyen eseményekből lesz mítosz egy kulturális közösségben, hogy a mítosz „szövege” milyen elemekből épül föl, és hogy miként szolgálja a nemzeti ideológiát — többek között ez is jellemez egy-egy nemzetet. A kulturális antropológia kutatásai nyomán ugyanis elfogadottá vált az a nézet, hogy az archaikus kultúrákhoz hasonlóan a mítosz megjelenik a modern kultúra alkotó elemeként is. Különösen a modern nemzetté válás folyamata kedvez nemzeti mitológiák kialakulásának. Közép-Európa keleti részén még talán fokozottabb mértékben, mint másutt, hiszen ezeken a tájakon a létrehozandó nemzetek állami keretei gyakran csak a képzeletben, illetőleg korlátozott közjogi vagy területi autonómia formájában álltak rendelkezésre. A történelmi múlt mítoszaira, az egykori nagyság valódi vagy kitalált képére nagy szükség volt. A felvilágosodás és a romantika korában születtek meg ezek a nemzeti mitológiák, elsősorban tudományos (történetírói) és szépirodalmi szövegekben. Írók, népdalgyűjtők, tudós professzorok népesítik be a nemzeti panteont. Munkásságuk eredménye hosszú ideig — gyakorlatilag egészen napjainkig — maradandó nyomot hagyott a nemzeti tudatban. Föltárásuk, objektív szemléletű megismerésük elengedhetetlen a nemzeti önismeret számára. Ez segíthet legyőzni a térség népeinek egymásról alkotott negatív sztereotípiát csakúgy, mint túllépni a mitikus gondolkodáson.

Ehhez a munkához látott hozzá *Franciszek Ziejka* krakkói irodalomtörténész. 1977-ben jelentette meg *Lengyel mítoszok között* (*W kregu mitów polskich*) című munkáját, melyben Stanisław Wyspiański Menyegzőjének (Wesele) nemzeti mítoszait vette górcső alá. Pontosabban arra tett hallatlanul izgalmas kísérletet, hogy

miképpen értékeli át a nagy drámaíró századunk elején a XIX. század lengyel nemzeti mitológiájának néhány döntően fontos elemét. Wyspiański klasszikus művét 1901-ben mutatták be Krakkóban. Ez a színházi bemutató olyan korszakos eseménye volt a lengyel kultúrának, mint Ady föllépése a magyar irodalomnak. A drámát Andrzej Wajda nagyszerű filmje alapján megismerhette a magyar közönség is néhány évvel ezelőtt. A bronowicei lakodalomban fölvetődik a századelő minden lengyel sorskérdése, csak a legsúlyosabbakat említve: a galíciai konzervativizmus kiürülésétől kezdve a nemzeti függetlenség és a társadalmi ellentmondások egymással összefonódott súlyos dilemmájáig.

Ziejka munkája azokat a történelmi mítoszokat veszi sorra, amelyek megjelennek a Menyegzőben. Végigkíséri útjukat visszafelé az időben, hogy milyen körülmények között keletkeztek, és milyen célokat szolgáltak „életük” során az egyes történelmi korszakokban, a változó ideológiákban. A nemzeti mítoszok — ókori elődeikhez hasonlóan — egy megtörtént valóságos esemény legendája nyomán születtek, s viselkedési mintául szolgáltak a mindenkori kortársaknak. Van közülük olyan, amely kapcsolatban áll ókori toposszal, van, amelyik a lengyel történelem legendája nyomán keletkezett. A krakkói tudós óriási anyag alapján következtet, s nemcsak az irodalom, a történetírás példáival érvel, fölhasználja illusztrációként a képzőművészetet és a folklórt is. A lengyel mítoszoknak változatos és gazdag előéletük volt, amíg eljutottak Wyspiański drámájába, kiterjedt rokonságuk révén a földközi-tengeri-európai civilizációba is mélyen bele vannak ágyazva. Megjelenésük formája és módja, azaz konkrét ideológiai funkciója a tipikusan lengyel.

A vizsgált nemzeti mítoszok tulajdonképpen két olyan kérdés köré csoportosulnak, amely a századfordulón égető problémája volt a lengyeleknek. Az egyik krisztályosító pont a parasztság helyzete, sorsa és a nemzethez, a nemzeti fölzsabadító mozgalomhoz való viszonya. A másik: a lengyelek és a történelmi lengyel területeken élő nemzeti tudatra ébredt többi nép — ukránok, fehéroroszkok, litvánok — ellentmondásos kapcsolata.

Wyspiański drámája az ünnepi, a lakodalmi falu képét mutatja. A híres Krakkó környéki viseletben lépnek elénk a paraszti szereplők, színes köpönyegben és lengyel fehér szűrben, pávatollas krakkói kalapban. Kiöltözött, cifra ruhájú legények és lányok. Ünnepi, „boldog parasztok”, amilyenek a lakodalomban szoktak lenni. Ezt a képet örökítették meg a századvég festői, akik tudományosan is foglalkoztak a népművészettel, és maguk is gyakran jártak a nép közé. Akárcsak a „Menyegző” városi, értelmiségi vendégei. A „boldog paraszt” alakjának hosszú a genealógiája. A lengyel tudós egészen az ókori Árkádia pásztoraiig vezet vissza őseit. Az idilli földműves élet képeit innen kölcsönözték a lengyel reneszánsz klasszikus műveltségű írói-költői. A nemesi származású tollforgatók elégedettnek és derűsnek ábrázolták a szántóvetőt. Olyannak örökítették meg, amilyennek látni szerették volna, jókedvűnek, helyzetébe belenyugvónak. Érdekes módon, a lengyeleknél még a nemzeti uralkodóház, a Piastok is kapcsolatban állnak a parasztsággal. Az első Piast a monda szerint földművelő volt, akit a bőkezű vendéglátás tett királlyá, ahogyan gesztájában az első lengyel krónikáiról, a legendás Gall Névtelen följegyezte a XII. század elején. A történet későbbi változataiban a Piastok őse kerékgyártó és gazda. A mítoszként funkcionáló mondából ezután hol a vendéglátó „ünnepi” Piastra, hol a dolgosra kerül az ideológiai hangsúly. A felvilágosodás például a szorgalmas munkás királyost népszerűsítette, a romantika inkább a pompás mulatót.

A piasti mítosz szerepel a parasztok szájába adva is a drámában, a Gazda büszkén hivatkozik arra, hogy a parasztokban is csörgedezik a piasti vér. A mítosz a paraszti méltóságot, a földhöz tartozás erejét, az egészséget jelenti. A XIX. században a lengyel jövő kulcskérdése földesúr és jobbágy, úr és paraszt viszonya. A földművelő Piast-ős mítosza biztatást nyújtó allegóriaként szolgált, mint a lengyeliség lehetséges fölemelkedésének példája. A békés és vendégszerető földművelő képe hasonlít arra, amit Herder rajzolt meg a szlávokról. A Rousseau nyomán természetközeli embert kereső német gondolkodó a boldog egyszerűséget a szlávoknál találta

meg. Az országjukat a XVIII. század végén elvesztett lengyelek természetesen örömmel kaptak a német tudós által megjövendölt szláv ébredésen és fölszabaduláson. Hogy mire lehet képes a paraszti „óserő”, azt pedig egy korabeli történelmi élmény bizonyította szemükben, a raclawicei csata. Kościuszko kaszás népfölkelői 1794. április 4-én halált megvető bátorsággal rohamozták meg a cári orosz ágyúállásokat, s ezzel eldöntötték a csata sorsát. Wyspiański drámájában is megjelennek hajnalban a lakodalmas ház udvarában kiegyenesített kaszával a parasztok.

Raclawice mítosza a győzelem lehetőségét csillantja meg. Fölszabadulhat Lengyelország, ha megindul a paraszti óserő. A modern nemzet létrejöttének nagy kérdése a lengyeleknél is az érdekegyesítés, a parasztság beemelése a nemzetbe. A romantikus nemzeti ideológia — elsősorban Herder nyomán — felfogása szerint az igazi szláv kultúra ősi elemeit a parasztság őrizte meg, a nemzeti jelleg náluk a legérzékenyebb és ezért a legegészségesebb. Az 1830/31-es szabadságharc bukása után a raclawicei népfölkelő a radikális demokraták érdekegyesítő programjának a szimbóluma. Ez az ideológiai funkció csak a század végére változik meg. Ekkor a jobbagyfelszabadítás már évtizedek óta tény a három részre osztott Lengyelország mindegyik területén. A kilencvenes évek elején a félf feudális Galíciában komoly méreteket öltő parasztmozgalom bontakozik ki. A konzervatív nemzeti mozgalom nehezen talál választ az új „kihívásra”. Továbbra is a békés, idilli falu képét kívánják népszerűsíteni a krakkói „stańczykok” (így hívták a galíciai lengyel földbirtokosok és hivatalnokok konzervatív pártját, mert első programnyilatkozatuk Stańczykra, Öreg Zsigmond király igazmondó bolondjára hivatkozott). A raclawicei kasza — ahogy Ziejka meggyőzően bizonyítja — történelmi rekvizitum lesz Jan Matejko festményén (Kościuszko Raclawice alatt) és a százéves évfordulóra készített, Lwówban fölállított panorámán is. A nemzeti egység jelképe, a dicső múlt tartozéka, de nem programot nyújtó, nemzeti és társadalmi fölszabadításra buzdító szimbólum. Wyspiański azt fogalmazza meg drámájában, hogy Raclawice mítosza tragikus módon elvesztette eredeti funkcióját, a kiegyenesített kaszával gyülekező parasztoknak nem lesz vezetőjük.

A lakodalom egyik túlvilági vendége Jakub Szela szelleme. Azé a Szeláé, aki 1846-ban a galíciai mézárlás idején a parasztok vezére volt. Úgy jelenik meg a darabban, mint történelmi lelkiismeret-furdalás. Igen érdekes, hogy miként torzult Szela alakja a század második felében gonosztevévé az írók tollán, pedig az események szemtanúi nem festenek róla annyira sötét képet. A „véres szür” mítoszának az a jelentése szerzőnk állítása szerint — különösen a nemesség körében —, hogy a népre, a parasztságra nem lehet számítani a nemzeti szabadságharcban. Zárójelben jegyezzük meg: ismeretes, milyen sokkhatást váltott ki a galíciai vérengzés a magyar liberális politikusok körében. A parasztok között más kép őrződött meg Szeláról. A kevés megmaradt utalás (például a folklórban, egyes visszaemlékezésekben) szerint a parasztok oltalmazója volt, nem pedig a nemesi szabadságmozgalmat osztrák buzdításra hátbadöfő vérengző parasztvezér. A kilencvenes évek elején a népmozgalmak számára pozitív szimbólum Jakub Szela alakja, másrészt viszont a megoldatlan társadalmi kérdéseket jelképezi.

A Menyegző dramaturgiájában kulcsfontosságú mozzanat Wernyhorának, az ősz lantosnak éjféljén megjelenése. Ezzel kap új dimenziót a mű, ekkor kezdődik a nemzeti mitológia alakjainak színrelépése. Wernyhóra, a puszták lantosa állítólag a bari konföderáció idején élt eredetileg, s híres jóslata 1768-ban hangzott el. Az ukrán dalnok a lengyel nemesek és az ukrán parasztok testvériségét hirdette a monda szerint, épp egy közöttük dúló gyilkos háború idején. Wernyhóra mítosza Lengyelország újjászületésének mítosza. Az ukrán lantos megjósolta ugyanis a közös haza elbukását, a rabság keserves gyötrelmeit, de az újjászületés reménységét is. A lengyel irodalomtörténészek szerint 1809 körül születhetett a jóslat, amikor a Napóleon által létrehozott Varsói Nagyhercegség családást okozott a lengyel nemzeti mozgalomnak, hiszen a történelmi Lengyelországnak nagy része határain kívül maradt. A lengyel

függetlenség gondolata egyet jelentett az egész fölösztott ország újraegyesítésének tervével. A történelmi lengyel—litván állam jelentős nagyságú, etnikailag nem lengyel lakosságú területeket is magában foglalt. A modern lengyel nemzetfogalom kialakítása során ugyanazzal a dilemmával kellett szembenézni, mint nálunk: állam-nemzet vagy kulturális nemzet?

Lengyelország sem csak lengyelek országa volt, illetőleg a „lengyelek” fogalma jelentette egyszerűen azokat, akik ezen a nyelven beszéltek, másrészt a Lengyel Köztársaság lengyel, litván és ruszin (= orosz, később ukrán és fehérorosz) lakóit. Wernyhora mítosza a lengyel nemzeti mozgalomban azt volt hivatva bizonyítani, hogy az ukrán nép hazájának vállalja Lengyelországot. Hogy milyen tragikus dilemmákról volt valójában szó, szerzőnk többek között a nagyszerű romantikus költő, Juliusz Slowacki Beniowski című drámai költeményével illusztrálja, melyben az ukrán dalnok Lengyelország és népe iránti hűsége között vívódik. Az 1830/31-es szabadságharc utáni „Nagy Emigráció” demokratikus gondolkodói és írói körében általános volt a történelmi Lengyelország visszaállításának gondolata. Két elképzelés vitatkozott egymással, az egyik egységes centralizált nemzetállamot kívánt, a másik föderális államot, három, viszonylag autonóm országrésszel (Korona, vagyis a szűkebb értelemben vett Lengyelország, Litvánia és Ukrajna). Az 1860—70-es években különösen sok föderalistikus elképzelés látott napvilágot. Az 1863-as felkelés idején a forradalmár Ludwik Mieroslawski olyan pecsétet használt, amelyen három részből állt a címer: a lengyel fehér sas mellett rajta volt a litván lovas vitéz és Szent Mihály arkangyal, Ukrajna védőszentje. A múlt század negyvenes éveitől azonban egyre jelentősebb ukrán nemzeti mozgalom bontakozik ki, a cári Oroszország területén is, de főleg Galíciában. Az alkotmányos monarchiában azután éles ellentétek robbannak ki a galíciai lengyel és ukrán mozgalom között. A század végére pedig egyre határozottabb lesz az ukrán értelmiségnek az a meggyőződése, hogy jövőendő sorsát nem kívánja a lengyelekkel közös államhoz kötni.

Wyspiański darabjában nem kívülről veszi szemügyre az éppen elmúlt XIX. század nemzeti mítoszait; a Menyegző írója tudja, hogy a nemzet drámájában ő maga is szereplő. Tisztán akar azonban látni, nem tévesztik meg a lengyel Arkádia csillogó ünnepi színei, sem az egyoldalúan festett képek. A mítosz helyébe nem másik mítoszt állít, hanem a valóságot, a lengyel parasztban látja a nemzeti szabadságért küzdő kaszás népfelkelők lehetőségét és a nemességben bosszút álló vérengzők örökségét is. Az író a forradalmi demokraták örökségének folytatója, hisz abban, hogy a parasztság kész lesz majd fegyvert ragadni a nemzeti és a társadalmi felszabadulásért.

A lengyel mítoszok sorsát nyomozó kötet legérdekesebb következtetései Wernyhora Wyspiański drámájában betöltött szerepével foglalkoznak. A Menyegzőben az ukrán lantos nemzeti fölkelést hirdet, és a „szövetségről” óhajt tárgyalni. Szerzőnk meggyőző gondolatmenete szerint Wernyhora az ukránság képviselője is egyben. Hiszen azt parancsolja, tegyék meg az előkészületeket és várjanak hajnalig, akkor majd visszajön az arkangyallal együtt. Mihály arkangyalról lehet csak szó, az ukránok patrónusáról. A Menyegző vendégei és a kaszás parasztok azonban hiába várnak. A hagyományos kritikai és irodalomtörténeti magyarázat szerint azért, mert Jasiék, a hírvívő legény elvesztette az aranytűlköt, amit meg kellett volna fűjni. Ziejka szerint Wernyhora azért nem tért meg az arkangyallal és a segédcsoportokkal, mert a híres jóslat nem valóság már, csak mítosz; és Wyspiańskinak volt ereje szembenézni azzal a ténnyel, hogy az ukránok nem kívánnak harcolni Lengyelországért.

A befejező jelenet, a Szalmabáb andalító ritmusára bódultan és tehetetlenül táncolni kezdő lakodalmi vendégsereg szerzőnk fölfogása szerint a múlt századi nemzeti mitológia haláltánc. „Wyspiański művészi tevékenysége mérföldkő az irodalomban, és mérföldkő a lengyel nemzeti mítoszok történetében is” — olvassuk a befejező oldalon. A nagy művészi erővel kifejezett illúziómentes önismeret is hozzájárult ahhoz, éspedig nem kis mértékben, hogy 123 évnyi szünet után Európa térképén 1918 őszén ismét megjelent Lengyelország. (*Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1977.*)